

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXVI (2018),
Книжка / Issue 2

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА ДНЕСНА ЮЖНА БЪЛГАРИЯ (VII – ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА X В.)*

Борис Д. БОРИСОВ

ARCHEOLOGICAL DATA OF THE TERRITORY OF TODAY'S SOUTHERN BULGARIA ABOUT THE RELATIONS BETWEEN THE BULGARIAN STATE AND THE BYZANTINE EMPIRE DURING THE EARLY MEDIEVAL PERIOD (VII – THE THIRD QUARTER OF THE X CENTURY)

Boris D. BORISOV

Abstract: The study is dedicated to the archaeological data concerning the relations between the Bulgarian state and the Byzantine Empire during the early medieval period – from the VII century to the third quarter of the X century – of the territory of today's Southern Bulgaria. The finds of several single graves from the vicinity of the town of Nova Zagora and the villages Gledachevo and Zlatary were analyzed. The relations between the First Bulgarian Kingdom and the Byzantine Empire were examined on the grounds of the archaeological data, accumulated during the excavations of the fortresses of Debelt, Markeli near Karnobat, the Hisarlak in Sliven, Constantia near today's Simeonovgrad, Sredets, Pernik, Castra Rubra near Izvorovo, Harmanli region, the fortresses near the villages of Polski Gradets and Glavan, as well as the data of the medieval villages near Radnevo – CRB, Znamenosets and Gledachevo II, near the villages of Sadievo and Karanovo in Nova Zagora region, above the Roman road station Carasura near Chirpan, and the archaeological studies in the Rodopes and Strandja mountains.

In conclusion it was pointed out that during the early medieval period the lands of today's Southern Bulgaria were permanently occupied by the Bulgarian people, i.e. they were rendered Bulgarian.

Key words: Bulgarian-Byzantine relations, fortresses, medieval villages.

Изследването на българо-византийските отношения през Ранното средновековие и мястото на южнобългарските територии в тях е доста трудно, тъй като данните от археологическите проучвания и сведенията в писмените исторически извори, са доста оскъдни, а много често и се разминават едни с други. Освен това след образуването на българското ханство през 681 г. днешните южнобългарски земи се превръщат в буферна зона между България и Византия и много често преминават от византийско в българско владение или обратно. Ето защо е изключително трудно да се установят сигурни културни пластове и некрополи с „български“ материали от края на VII до средата на IX в.

Проучването на отношенията между Българското ханство и Византия е най-тясно свързано с границата между двете държави. За съжаление въпросът за границата много отдавна е дискутиран в историографията, но за жалост и досега той не е намерил своето еднозначно решение [Момчилов, Д. 2007, с. 201–211]. Поради това тук няма да се впускам в излишни дискусии, а само ще очертая основните събития, които са свързани с промяната на границата между двете съседни страни, за да вплета в тях наличните археологически данни. За целта ще използвам единствено сигурни данни от археологически проучвания на редица обекти или цели райони от територията на днешна Южна и най-вече на Югоизточна България.

* Илюстрациите към статията вж. в *Статии и съобщения. Общ раздел. Приложения.*

* * *

През 680–681 г. е създадено Българското ханство, начело с хан Аспарух. То включва освен земите на дн. Северна България обширни територии на север от Дунав, а на изток достига до Днестър или дори до Днепър [**История на България. Т. 2**, с. 103–104]. Южната му граница минава по билото на Стара планина, т.е. земите на днешна Южна България остават извън него.

В началото на VIII в., през 705 г. последвало и първото териториално разширение на българската държава на юг от Балкана, когато възстановеният византийски император Юстиниан II Ринотмет отстъпва на Ханството областта Загора. По отношение на границите и локализацията на областта има изказани много и различни мнения – на братя В. и К. Шкорпил, В. Златарски, А. Андреев, П. Мутафчиев, П. Коледаров, П. Сустал, Р. Рашев, Кр. Гагова, И. Божилов, В. Гюзелев, Д. Момчилов, К. Станев и др. [**Шкорпил, В., Шкорпил, К.** 1885, с. 91; **Златарски, В.** 1918, с. 65–70; **Андреев, А.** 1937, с. 14; **Мутафчиев, П.** 1943, с. 44; **Коледаров, П.** 1978, с. 28–31; **Soustal, P.** 1991, р. 503; **Рашев, Р.** 1993, с. 101–105; **Гагова, К.** 1995, с. 189; **Божилов, И., Гюзелев, В.** 1999, с. 106; **Момчилов, Д.** 2007, с. 203; **Станев, К.** 2012, с. 69–72]. Поради това тук няма да се спираме на тези въпроси, но ще се задоволим само да посочим, че в повечето случаи авторите приемат, че Загора се е намирала на юг от Стара планина, между днешните Айтос, Сливен и Ямбол, а на изток е достигала до Черно море [**История на България. Т. 2**, с. 111]. Изследвайки проблема за областта Загора и българо-византийската граница до 756 г., К. Станев изказва предположение, според което през 705 г. за помощта, оказана на Юстиниан II, Тервел е получил много подаръци, но не и територия. Той приема тезата на Г. Цанкова-Петкова [**Цанкова-Петкова, Г.** 1960, с. 134] и стига до извода, че според договора от 716 г. границата е минавала по трасето на стария античен път Анхиало, Кабиле, Берое [**Станев, К.** 2012, с. 69–72]. Тази територия обаче е останала в българско владение по-малко от 40 години. По всяка вероятност тя е преминала отново във византийско владение по време на междуособиците за българския престол, защото през 756 г. Византия започва да строи крепости на тази територия, а към края на VIII в. – през 783 г. – византийската императрица Ирина посещава Берое и Анхиало и възстановява крепостните им стени. Няколко години по-късно – през 792 г. – синът ѝ Константин VI застроил Маркели. Ако наистина бяха в българско владение, тези крепости едва ли биха били застроени от византийските императори.

Според някои автори с първото териториално разширение на Българското ханство са свързани и няколко единични гроба, които са типични за номадско население, и са открити в околностите на Загора.

Първият гроб е открит в околностите на Нова Загора, в насипа на разрушена при строителни работи надгробна могила. По повърхността ѝ са събрани останки от разрушени кости, които дават основание да се предположи, че в случая се касае за единичен вторичен гроб, вкопан в насипа на по-ранна надгробна могила. Ориентацията на скелета не е определена. По повърхността са разхвърляни разрушени железни предмети и дванадесет елемента от колан. Според Б. Тотев намерените предмети са от два колана. Към първия се отнасят една тока, гайка, съставена от две части, коланен крайник и пропелер, а към втория – една гайка с широк отвор и един крайник (**обр. 1 а**). Останалите елементи са представени от три приложения-носачи (с халки), две тесни правоъгълни приложения и една правоъгълна ажурна апликация. Коланните приложения от околностите на Нова Загора намират най-точни паралели сред коланите от Гледачево, Кабиюк и Дивдядово и се отнасят към типа Врап. Датирани са по аналогии с Кабиюк от първата половина на VIII в. [**Тотев, Б.** 2012, с. 40–42].

Към същата група паметници се отнася и отдавна известният гроб от Златари. Той е открит в насипа на надгробната „Дрянажка“ могила. Гробът е разрушен при изкопни работи по време на военни учения. Без съмнение и тук става въпрос за вторичен единичен гроб с трупологане и ориентация най-вероятно север–юг. От разрушения гроб са събрани една тока и една шарнирна апликация, които по-късно са предмет на редица изследвания и дискусии (**обр. 1 б**). Някои изследователи считат, че коланните принадлежности са изработени от бронз с позлата и ги определят като елементи от профанния колан. Според Ст. Станилов находките от Златари са единствените от аварски тип от Южна България и без съмнение са изработени в Аварския хаганат. Според него те са попаднали на юг от Балкана най-рано след 805 г., когато българският владетел кан Крум присъединява към България източната част на хаганата и преселва аварски пленници в българската държава. По-късно аварски наемници участват в българската войска във войната срещу византийския император Никифор I Геник през 811 г. и при похода на Крум към Константинопол през 813 г. Авторът свързва находките от Златари със заселените

авари и ги датира от самото начало на IX в. [Станилов, С. 1991, с. 185–186, обр. 1_{2,3}]. Според Б. Тотев обаче коланните елементи от Златари са изработени от сребро с позлата и принадлежат към аристокритичния прабългарски колан. Въпреки разногласията всички изследователи са единодушни, че златарските находки са от типа Врап-Еркесе [Тотев, Б., Пелевина, О. 2011, № 27, обр. 7].

Най-голям интерес предизвиква гробът от Гледачево. Той е открит по време на спасителни разкопки на ямен комплекс от късножелязната епоха в югозападната част на бившото село. При него в правоъгълна яма с леко заоблени краища са погребани четирима индивиди.

Първият скелет принадлежи на млад мъж, на около 20–22 г., а останалите – на деца и юноши между 6–7 и 14 г. И четирите скелета са ориентирани по посоките изток–североизток–юг–югозапад.

Особен интерес представляват намерените гробни дарове – 6 златни копчета, златно колелце със спици, сребърен накрайник за ножница, елементи от два коланна, железни ножове, едно двурого огниво, кремъчни пластинки, костени апликации от чанта (обр. 1 в).

Коланните елементи от колективния гроб намират най-точни паралели сред находките от Кабиюк и Дивдядово, Търгшор в Ръмъния и Еркесе в Албания. Според М. Даскалов и М. Тонкова погребаните в Гледачево не принадлежат към най-високите социални слоеве в прабългарското общество [Даскалов, М., Тонкова, М. 2010, с. 93–95, обр. 14].

Особено внимание заслужава и златното колелце от скелет № 3, което намира най-точни паралели в колелцата от Малая Перешчепина, Ясиново и Макуховка. От изключително важно значение е и обстоятелството, че последните паметници са намерени с монети, които ги отнасят към втората половина на VII и самото начало на VIII в.

Авторите датират гроба не по-късно от края на първата трета на VIII в. въз основа на аналозиите с паметниците от Еркесе и го свързват с прабългари, които са изпълнявали военно-административни функции в новоприсъединената по времето на Тервел към Българското ханство област Загора. Според тях четиримата погребани младежи в колективния гроб са станали жертва на епидемия [Даскалов, М., Тонкова, М. 2010, с. 93–95, обр. 14].

Към гробните находки може би трябва да се отнесат и един частично запазен бронзов съд и една фрагментирана пластина със зооморфна украса, намерени в насипа на една разрушена от иманяри надгробна могила в северния край на Бургаска област. Според Б. Тотев находката е част от аристократичен гроб или поменално съоръжение, макар че данните за нея са повече от съмнителни.

Въз основа на анализа на находките от единичните гробове от територията на Южна България Б. Тотев и О. Пелевина свързват гробовете от околностите на Нова Загора, Златари и Гледачево с трайното присъствие на прабългарски аристократи след присъединяването на областта Загоре към Българската държава. Те считат, че единичните гробове от територията на Южна България принадлежат към назначената от българския владетел служебна аристокрация, управлявала дясната част на областта в периода 716–755 г. [Тотев, Б., Пелевина, О. 2010, с. 72].

В общи линии мненията на посочените автори са напълно логични, но се нуждаят от още редица доказателства. В последно време К. Станев обаче подложи на изключително сериозен анализ погребалния обред от колективния гроб в Гледачево и изказа много сериозни съмнения относно прабългарската му принадлежност, които никак не са лишени от основание [Станев, К. 2012, с. 78–85].

Съмненията относно аристократичния характер на погребаните в единичните гробове от околностите на Нова Загора се засилват и от обстоятелството, че напълно аналогични коланни гарнитури от края на VII и началото на VIII в. се срещат масово в регулярните аварски некрополи от територията на Аварския хаганат и са познати от териториите на днешните Унгария, Чехия, Словакия, Румъния и Сърбия.

Широкото разпространение на този тип коланни гарнитури категорично показва, че те са били носени от мъже с не особено високо обществено положение. Ето защо считаме, че те не могат да се третират като безспорно аристократични, както смятат Б. Тотев и О. Пелевина.

Към всичко това трябва да се прибави и фактът, че броят на находищата на прабългарска керамика от сива глина с излъскана повърхност от територията на Южна България е все още незначителен. Те са концентрирани в пространството между Нова Загора, Сливен, Карнобат, Поморие, Дебелт и Хасково, но датират не по-рано от началото и средата IX в. Ето защо преди време, изследвайки археологическите данни за прабългарското присъствие на юг от Балкана, стигнахме до извода, че находищата на сива керамика с излъскана повърхност все още не са сигурен индикатор за масово

прабългарско заселване на територията на Южна България. Същото се отнася и за единичните гробове, които освен, че не са със сигурност прабългарски, са и малобройни, и не са достатъчно сигурен показател за присъствието на прабългарска администрация, камо ли за прабългарска аристокрация още в първата половина на VIII в. [Борисов, Б. 2012, с. 50–65]

* * *

Ново териториално разширение на Българското ханство на юг от Балкана започва в началото на IX в. при управлението на кан Крум (802–814). От писмените извори и историческите изследвания е известен ходът на събитията по време на Крумовото управление, поради което тук ще обърна внимание само на някои сигурни археологически доказателства за новото териториално разширение на ханството на юг, за сметка на Византия.

От изворите е известно, че при завоевателните си походи Крум преселва непрекъснато византийско население на север от Дунав, с цел да разреши византийското присъствие в Тракия. Така след превземането на Дебелт през 812 г. канът изселва населението на града заедно с епископ Георги в отвъддунавските предели на страната [Златарски, В. 1970, с. 338]. По-късно, след превземането на Одрин, са изселени други 10 000 души [История на България. Т. 2, с. 140]. На депортацията на византийско население в българските земи сериозно внимание обърна и Р. Рашев, който обособи в три големи групи преселването на византийци [Рашев, Р. 2004, с. 151–162]. Наред с изселването на византийско население на север от Дунав на негово място Крум вероятно е заселвал българско население. При всеки голям поход в Тракия е заселвано българско население в новозавладените земи [Гагова, К. 1987, с. 598]. За това разполагаме с редица археологически данни. Красноречиво доказателство за преселването на българско население в превзетите византийски земи са резултатите от разкопките на византийската крепост „Кастра Рубра“, край с. Изворово, Харманлийско (обр. 2), където са открити затворени жилищни комплекси с материали, с най-малко две различни традиции – византийска и българска. Археологическата среда и намерените материали съвсем ясно показват, че те се отнасят към първата половина на IX в. По всичко изглежда, че жилищата са били изградени, след като укреплението е разрушено по време на походите на кан Крум, през лятото и есента на 813 г. След тази дата крепостта престава да съществува и непосредствено след това от вътрешната страна на крепостната стена са изградени жилища № 1 и 2. Първото от тях затваря южната крепостна стълба и я прави неизползваема (обр. 3), а второто е залепено на fuga към вътрешното лице на крепостната стена и затваря подхода и входа на североизточната ъглова кула (обр. 4). Следователно след 813 г. крепостта вече не е съществувала. Намерените в двете жилища археологически материали и основно керамика, свидетелстват за смесването на местно (византийско) с новозаселено (българско) население (обр. 5) [Борисов, Б. 2009, с. 228].

Няма съмнение, че българско население е било заселвано в още много други крепости и селища. Докога обаче тези земи с новозаселено население са останали във владение на Българското ханство, не е ясно. Във всеки случай след оттеглянето на Крум селището върху разрушената крепост край с. Изворово остава във византийско владение. За това свидетелстват и намерените 12 оловни печата, които принадлежат на неизвестни византийски спатарии, стратези и ек просопо на теми Македония и Месопотамия, на Синесий, спатарий и турмарх на Тракия, на Фотий, стратег на неизвестна тема, на Йоан хипат и хартуларий на логотета (логотезио) на геника, на неизвестен императорски спатарий и комес тис кортис, а четири са силно повредени и неопределени. Печатите датират към втората половина VIII–IX в. и без съмнение принадлежат на представители на византийската провинциална администрация [Йорданов, И. 2010, с. 707, обр. 2]. Всичко това свидетелства, че новозавладените земи все още не са трайно присъединени към Българското ханство, а след смъртта на Крум са останали във византийско владение.

При всички случаи обаче в днешните южнобългарски земи остават да живеят българи, които се смесват с местното население. Следователно завоевателните походи на българския кан Крум слагат началото на „обългаряването“ на земите южно от Стара планина и са само първата крачка към трайното усвояване на тези територии.

И това не закъснва. Още в началото на управлението на Омуртаг, след неуспешната война с Византия през есента на 816 г. и загубата на Месемврия, е сключен 30-годишен мирен договор. Клаузите на този договор са отразени в известния Сюлейманкьойски надпис. Тук няма да се спираме на отделните клаузи на този толкова важен договор, а само ще споменем, че той съдържа 11 глави,

първата от които се отнася до границата между Византия и България. Тя започва от крепостта Дебелт, минава покрай Потамокастел, върви между двата Авролева и многото мостове и между Балзена и Агатоники, минава покрай Левке, Констанция и покрай Макриливада и Хеброс и достига до Хемус [Коледаров, П. 1978, с. 34; Момчилов, Д. 2007, с. 205].

По-голямата част от изследователите са единодушни, че границата е вървяла по пограничния вал „Еркесия“, дълъг 131 км. Други пък смятат, че тя е минавала на север от него. На „Еркесията“ са посветени голям брой изследвания. В последно време изключително сериозно внимание на изграждането, структурата и хронологията на земеното съоръжение обърна Д. Момчилов [Момчилов, Д. 2007, с. 205–209]. Ето защо тук няма да се спирам на становищата на различните автори. Не мога обаче да не внеса известни корекции в локализацията на някои от крепостите, посочени в Сюлейманкьойския надпис. Основание за това ми дава най-малко обстоятелството, че една част от крепостите съм проучвал лично.

Някои автори локализират споменатата Балзена (Балзена, Валзена, Валзина) с крепостта до дн. село Главан, Гълъбовско. Проведените там археологически разкопки преди повече от 20 г. категорично показаха, че крепостта е изградена през V и е съществувала до втората половина на VI в., когато е разрушена по време на славянско-аварските нашествия и е изоставена завинаги, т.е. през Средновековието тя не е била обитавана. Това се доказва от проведените разкопки, при които не са намерени никакви средновековни материали. Следователно Балзена не може да се отъждестви с крепостта край с. Главан, освен ако така се е казвала и разрушената ранновизантийска крепост. При публикуването на резултатите от разкопките бе изказано предположение, че тя трябва да се търси на изток от Агатоники, което повечето от изследователите локализират край дн. с. Оряхово, Харманлийско [Шейлева, Г. 1994, с. 229; Шейлева, Г. 2009, с. 179]. В последно време обаче се появиха изследвания, в които Агатоники се отъждествява с крепостта до с. Полски Градец, Радневско [Георгиев, П. 1999, с. 133–134; Аладжов, Ж. 2008, с. 187]. Тук задължително се налага отново да направим известни корекции – в землището на същото село се намират не една, а две крепости.

Първата от тях е разположена в м. „Градището“, непосредствено на юг от селото, и е изградена през ранновизантийската епоха (V–VI в.), в края на която е разрушена. През Ранното средновековие (средата на IX–X в.) върху нея е възникнало неукрепено селище. По-късно през периода на византийското владичество животът продължава в рамките на средновековното село. Някои от гробовете на християнския некропол I от XI–XII в. лежат непосредствено върху разрушената крепостна стена. Това е неопровержимо доказателство, че през Средновековието крепостта не е съществувала [Borisov, B. 2001, с. 84]. Следователно ранновизантийската крепост в м. „Градището“ не може да е известната от Сюлейманкьойския надпис Агатоники.

Втората крепост в м. „Калето“ върху Ага баир е също ранновизантийска. При разкопките не са намерени никакви материали от Средновековието. Следователно и тази крепост не може да се отъждестви с Агатоники.

В последно време К. Станев локализира Агатоники в ранновизантийската крепост „Кастра Рубра“, в землището на с. Изворово. Според него през Средновековието крепостта е преименувана на Агатоники [Станев, К. 2012, с. 124]. За голямо съжаление, той не привежда никакви доказателства, което е доста учудващо на фона на сериозното му и детайлно изследване на Тракия през Ранното средновековие. Освен това, както вече е известно, тази византийска крепост е разрушена от кан Крум през 813 г., след което никога повече не е възстановявана. Следователно и тя не може да бъде известната от Сюлейманкьойския надпис Агатоники.

Както споменахме, повечето от изследователите са единодушни, че границата е вървяла по „Еркесията“, но има и такива, които смятат, че тя е минавала на север от нея. Откъде точно е минавала границата, едва ли е толкова важно. По-важно е, че при Омуртаговото управление, т.е. през първата половина на IX в., към територията на Българското ханство са присъединени нови южнобългарски земи и вероятно е започнало тяхното трайно усвояване със заселване на българско население. За съжаление, данните от археологическите проучвания не са много сигурни, особено що се отнася до първата половина на IX в. Все пак при управлението на следващите български владетели – Маламир (831–836) и Пресиян (836–852) – територията на ханството е разширена с присъединяването на Пловдивската област [Станев, К. 2012, с. 140], а на югозапад – със земите около Охрид, Прилеп и Деволт, в дн. Южна Албания [Коледаров, П. 1978, с. 42].

Ново териториално разширение на българската държава на юг от Балкана започва през втората половина на IX в., когато през 864 г. е сключен т.нар. „Дълбок мир“. Според договора Византия отстъпва на България „пустата земя“ от Сидера до Дебелт. Извън пределите на ханството остават черноморските крепости Месемврия и Анхиало [История на България. Т. 2, с. 214]. С налагането на християнството и сключването на мира между ханството и Византия настъпва истинско умиротворение в Североизточна Тракия, която дотогава играе ролята на буферна зона и в продължение на близо два века е главният театър на военните действия между двете съседни страни. Това силно ускорява процеса на усвояване на тези територии от България, което намира пълно потвърждение и в данните от археологическите проучвания. Точно тогава се появяват и първите жилищни комплекси в старите градски центрове – Филипопол, Хисар, Берое, Перник, Пауталия, Констанция, „Хисарлъка“ в Сливен, Маркели и др. Успоредно с тях възниква и огромен брой средновековни селища, в които се намират старобългарски материали.

Граничният Дебелт е превзет от кан Крум през 812 г. [Рашев, Р. 2008, с. 152]. Веднага след това в него се появяват и най-ранните старобългарски материали. Сред тях се открояват предметите от металопластика. Особено внимание заслужава една пещ за изпичане на керамика от сива, добре пречистена глина, с украса от излъскани ивици, която е характерна за прабългарите. Пещта е датирана в първата половина на IX в. [Балболова-Иванова, М. 2000, с. 252–253].

В Маркели край Карнобат, може би една от най-рано присъединените към Българското ханство крепости, още при Крум в началото на IX в. (811 г.) е изграден внушителен земен лагер с площ около 700 дка – едно от най-внушителните землени укрепления на Балканите [Момчилов, Д. 2007, с. 208–209]. Може би точно там се е намирал Крумовият саракт – центърът на прабългарската войска [Аладжов, Ж. 1999, с. 131–140]. При проведените досега археологически проучвания в крепостта са открити жилища с материали и главно керамика от IX–X в. Според Д. Момчилов обаче тези комплекси не са по-ранни от средата и втората половина на IX в. [Момчилов, Д. 2007, с. 17–22].

Старобългарското селище на „Хисарлъка“ в Сливен възниква най-рано през първата половина на IX в., но според проучвателите достига своя разцвет през втората половина на века. Намерените археологически материали и многобройната керамика са напълно идентични с тези от централните на Първото българско царство – Плиска и Преслав. Заедно с керамиката от песъчлива глина с врязана украса е намерена и керамика от добре пречистена сива след изпичането глина с украса от излъскани ивици, характерна за прабългарите. През втората половина на IX в. старите ранновизантийски крепостни стени са възстановени и крепостта се превръща в един от важните центрове на българската държава на юг от Балкана, което се доказва и от намерения печат на Борис-Михаил от 870 г. [Щерева, И. Вачева, К., Владимирова-Аладжова, Д. 2001, с. 119–120; Радева, М. 1986, с. 67–75].

Същото се отнася и за крепостта край гр. Средец, където е открит културен пласт с материали и керамика от втората половина на IX в. Доказателство, че крепостта е била българска по това време са и намерените три моливдовула на княз Борис (652–889) [Балболова-Иванова, М. 2000, с. 252–253].

В цитаделата на Филипопол е установен културен пласт със старобългарска керамика от IX–X в. [Джамбов, Х. 1980, 316–319]. През IX в. в Хисар сред развалините на ранновизантийските сгради се появяват жилища със стени от камъни и кал, без фундамент. Намерените фрагментирани глинени съдове са типични за старобългарската керамика [Запрянов, А. 1967, с. 40–45].

Средновековната Констанция е присъединена към Българското ханство не по-рано от IX в. Вероятно след 812 г. крепостните стени са възстановени. В културния пласт най-многобройна е керамиката, която е работена на ръчно колело. И тук е намерена прабългарска керамика от сива, добре пречистена глина с украса от излъскани ивици [Аладжов, Д. 1995, с. 185–190].

В средновековния Перник през IX–X в. селището заема почти цялата площ на хълма и е укрепено с крепостна стена, която огражда 50 дка. Сградите са градени от ломени камъни, споени с кал или хоросан, и са гъсто разположени една до друга, в повечето случаи без дворове. От културния пласт произхождат голямо количество археологически материали – керамика, оръдия на труда, занаятчийски инструменти, които се отнасят към периода IX–X в. Най-ранната монета е на Василий I (867–886), която прецизира началото на селището към втората половина на IX в. [Чангова, Й. 1992, с. 12–15; Юркова, Й. 1983, с. 102].

През втората половина на IX или началото на X в. е изградена и крепостта в м. Хисаря в Хасково [Аладжов, Д. 1961; Аладжов, Д. 1997, с. 275]. По време на археологическите разкопки в нея са открити основи от жилищни сгради. Интерес представлява и едно опожарено жилище, в което са намерени голям брой добре запазени средновековни съдове, в т.ч. и едно цяло гърне от сива, пречистена глина с излъскана повърхност. Жилището е датирано с монета в първата половина на XI в. По всяка вероятност крепостта е пострадала по време на печенежките нашествия, когато е била разрушена и изоставена.

През втората половина на IX в. възниква и селището под крепостта край с. Искрица, Гълъбовско. Долната му хронологическа граница се доказва и от намерената монета на Василий I, Константин VII и Лъв VI (870–879) [Шейлева, Г. 1995, с. 244].

Пак по същото време възниква и средновековното селище в землището на с. Вратица, община Камено, Бургаско, в което е намерено голямо количество старобългарска керамика. Все към същото време се отнасят и многобройните, регистрирани по време на теренни обхождания средновековни селища в Карнобатско, Айтоско, Ямболско и Бургаско [Момчилов, Д. 2007, с. 23–25].

Пак по същото време възникват цяла поредица ранносредновековни селища – до Полски Градец, Раднево–ЦРБ, Знаменосец и Гледачево II, Радневско, край с. Съдиево и Караново, Новозагорско, над пътната станция Карасура [Борисов, Б. 2005, с. 314].

Аналогична е картината и в Хасковско и Източнородопската област, където отново след средата на IX в. възникват редица селища и крепости – Александрово, Левка, Любеново, Минерални бани. Сигурно доказателство за възникването на селищата са е големият брой проучени некрополи – край Симеоновград, Свиленград, Тракиец, Минерални бани, Мишевско, Динево-Калето, Бисер, Горно Брястово, Долно Ботево, Кралеве и редица други [Аладжов, Д. 1997; Аладжов, Д. 1971, с. 151].

Масово заселване с българско население след присъединяването към българската държава през втората половина на IX в. е установено и в Централните и Западните Родопи. Ранносредновековни културни пластове от същото време са открити край с. Просека, Златоградско, Доспат, Никополис ад Нестум. Проучени са и редица некрополи край селата Беден, Борино, Грохотно, Седларе, Хвойна и др. [Шейлева, Г. 1997, с. 198–200].

До сключването на „Дълбокия мир“ през 864 г. по долината на Средна Струма са липсвали условия за развитието на селищна мрежа. Най-благоприятно за възникването и развитието на селищата се оказало времето при управлението на Борис, Симеон и Петър, когато възникват средновековните селища край гр. Сандански и селата Бельово, Бождово, Боровичене, Габрене, Горна Сушица, Гела, Джигурово, Долна Крушица, Долна Рибница, Долене, Зожен, Златолист, Илинденци, Калиманци, Коларово, Ключ, Кукурахцево, Кулата, Ласкарево, Любовка, Марикостиново, Марино поле, Митиново, Мулетарово, Петрич, Рибник, Хотово, Храсна, Хърсово, Чуричене, Яворница, Яново и др. [Цветков, Б. 2002, с. 72].

* * *

От всичко казано дотук се налага изводът, че трайното заселване на българско население и усвояване на територията на днешна Южна България от българската държава започва едва след сключването на „Дълбокия мир“ през 864 г. Дотогава днешните южнобългарски земи си остават буферна зона между двете почти непрекъснато воюващи съседни страни, което прави територията неудобна за обитаване. Ето защо в историческите извори тази територия е спомената като „пуста“, т.е. „безлюдна земя“. След отстъпването ѝ на българската държава, непосредствено след покръстването, настъпва омиротворяване на района и се създават благоприятни условия за заселване. Поради това след средата на IX в. последва бързо „обългаряване“ на цялата територия на дн. Южна България, което довело до силен тласък в развитието на селищната мрежа. По това време България се разпростира на юг от Сидера до Дебелт. По-късно при наследника на княз Борис – цар Симеон (893–927), българската държава увеличава още територията си на юг – границата започва от Мидия, минава на север от Адрианопол и покрай Дервентските възвишения стига до Милеона и пресича Северните Родопи, после се спуска през р. Места, минава над Солун и пресича Вардар, за да достигне до Адриатическо море [Коледаров, П. 1978, с. 47, карта № 7].

Издигнало се като първа сила на Балканския полуостров през X в., Българското царство едва ли е усвоило и заселило с българско население тази огромна територия. Със сигурност обаче земите на днешна Южна България са били побългарени по това време и останали в пределите на Царството до 967 г., когато отново били присъединени към Византия.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

- Аладжов, Д.** 1961 – Д. Аладжов. „Хисаря“, Хасково. Средновековно селище, крепост и некропол. Хасково. 1961. [D. Aladjov. Hisarija. Haskovo. Srednovekovno selishte i nekropol. Haskovo, 1961.]
- Аладжов, Д.** 1971 – Д. Аладжов. Средновековни погребения в Югоизточна България. – ИБМ, I. София, 1971, 133–153. [D. Aladjov. Srednovekovni pogrebenija v Jugoiztochna Balgaria. – Izvestija na balgarskite muzei, I. Sofia, 1971, 133–153.]
- Аладжов, Д.** 1995 – Д. Аладжов. Резултати от археологическите разкопки на Констанция. – В: „Марица-изток“. Археологически проучвания, 3. Раднево, 1995, 181–226. [D. Aladjov. Rezultati ot arheologicheskite razkopki na Konstancija. – In: „Maritsa-iztok“. Arheologicheski prouchvanija, 3. Radnevo, 1995, 181–226.]
- Аладжов, Д.** 1997 – Д. Аладжов. Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 1997. [D. Aladjov. Selishta, pametnici, nahodki ot Haskovskija kraj. Haskovo, 1997.]
- Аладжов, Ж.** 2008 – Ж. Аладжов. Някои бележки за границата между България и Византия през IX–X век. – В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, 2. София: Агато, 2008, 187–189. [J. Aladjov. Njakoi belehki za granicata mejdu Balgaria i Vyzantija prez IX–X vek. – In: Arheologicheski i istoricheski prouchvanija v Novozagorsko, 2. Sofia: Agato, 2008, 187–189.]
- Андреев А.** 1937 – А. Андреев. Из стария Ямбол. Ямбол, 1937. [A. Andreev. Iz starija Jambol. Jambol, 1937.]
- Балболова-Иванова, М.** 2000 – М. Балболова-Иванова. Материални следи от старобългарско присъствие на територията на община Средец, Бургаска област. – В: Плиска-Преслав, 8. Шумен, 2000, 252–254. [M. Balbolova-Ivanova. Materijalni sledi ot starobalgarsko prisastvie na teritorijata na obshtina Sredec. – In: Pliska-Proslav, 8. Shumen, 2000, 252–254.]
- Божилков, И., Гюзелев, В.** 1999 – И. Божилков, В. Гюзелев. История на средновековна България (VII–XIV в.). 1. София: „Анубис“, 1999. [I. Bojilov, V. Gyuzelev. Istorija na srednovekovna Balgaria (VII–XIV v.). 1. Sofia: „Anubis“, 1999.]
- Борисов, Б.** 2005 – Б. Борисов. Средновековното село през IX–XII в. на територията на днешна Югоизточна България. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2005, 310–317. [B. Borisov. Srednovekovnoto selo prez IX–XII v. na teritorijata na dнешna Jugoiztochna Balgaria. – In: Prof. d. i. n. Stancho Vaklinov i srednovekovnata balgarska kultura, Veliko Tarnovo: Univ. izd. „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2005, 310–317.]
- Борисов, Б.** 2009 – Б. Борисов. Византийската крепост Кастра Рубра и походите на хан Крум през 812–813 г. – В: „България – земя на блажени“. In memoriam Professoris Yordani Andreevi. Велико Търново, 2009, 223–233. [B. Borisov. Vizantijskata krepost Kastra Rubra i pohodite na han Krum prez 812–813 g. – In: „Balgaria – zemja na blajeni“. In memoriam Professoris Yordani Andreevi. Veliko Tarnovo, 2009, 223–233.]
- Борисов, Б.** 2012 – Б. Борисов. Археологическите свидетелства прабългарското присъствия на юге Балкан. – В: Поволжская археология. Казань, 2012, 2, 50–65. [B. Borisov. Arheologicheskie svidetel'stva prabalgarskogo prisustvie na juge Balkan. – In: Povol'jskaja arheologija. Kazan', 2012, 2, 50–65.]
- Гагова, К.** 1987 – К. Гагова. Проблеми на историческата география на Северна Тракия през Средновековието. – В: Българските земи в древността. България през Средновековието. Втори международен конгрес по българистика. София: БАН, 1987, 595–604. [K. Gagova. Problemi na istoricheskata geographija na Severna Thrakija prez Srednovekovieto. – In: Balgarskite zemi v drevnostta. Balgaria prez Srednovekovieto. Vtori mejdunaroden kongres po balgaristika. Sofia: BAN, 1987, 595–604.]
- Гагова, К.** 1995 – Тракия през Българското Средновековие. София: БАН, 1995. [K. Gagova. Trakija ptez balgarskoto Srednovekovie. Sofia: BAN, 1995.]
- Георгиев, П.** 1999 – П. Георгиев. Българо-византийската граница при хан Омуртаг и Еркесията. – В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, 1. София, 1999, 131–140. [P. Georgiev. Balgaro-vizantijskata granica pri han Omurtag i Erkesijata. – In: Arheologicheski i istoricheski prouchvanija v Novozagorsko, 1. Sofia, 1999, 131–140.]
- Даскалов, М., Тонкова, М.** 2010 – М. Даскалов, М. Тонкова. Ранносредновековен колективен гроб със сребърни коланни гарнитури от Гледачево, Радневско. – Археология, LI, 2010, 3–4, 93–95. [M. Daskalov, M. Tonkova. Rannosrednovekoven kolektivnen grob sas srebarni kolanni garnituri ot Gledachevo, Radnevsko. – Arheologija, LI, 2010, 3–4, 93–95.]
- Джамбов, Х.** 1980 – Хр. Джамбов. Средновековният Пловдив според новите археологически открития. – В: Средновековният български град. София, 1980, 316–319. [Hr. Djambov. Srednovekovnijat Plovdiv spored novite arheologicheski otkritija. – In: Srednovekovnijat balgarski grad. Sofia, 1980, 316–319.]
- Запрянов, А.** 1967 – А. Запрянов. Средновековни паметници на културата от Хисар. – Археология, 1967, 1, 40–45. [A. Zapryanov. Srednovekovni pametnici ot Hisar. – Arheologia, 1967, 1, 40–45.]
- Златарски, В.** 1918 – В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. I. София, 1918. [V. Zlatarski. Istorija na balgarskata darjava prez srednite vekove. T. I. Sofia, 1918.]

Златарски, В. 1970 – В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 1. София: БАН, 1970. [V. Zlatarski. Istorija na balgarskata darjava prez srednite vekove. T. I, ch. 1. Sofia, 1970.]

История на България. Т. 2 – История на България. Т. 2. Първа българска държава. 1981. София: БАН, 1981. [Istorija na Balgaria. T. 2. Parva balgarska darjava. Sofia: BAN, 1981.]

Йорданов, И. 2010 – И. Йорданов. Византийски печати от землището на с. Изворово, Хасковско. – В: Великогърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология, 1. Велико Търново, 2010, 703–710. [I. Jordanov. Vizantijski pečati ot zemlishteto na s. Izvorovo, Haskovsko. – In: Velikotarnovskijat universitet „Sv. sv. Kiril i Metodij“ i balgarskata arheologia. T. 1. Veliko Tarnovo, 2010, 703–710.]

Коледаров, П. 1978 – П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Т. 1. София: БАН, 1978. [P. Koledarov. Politicheska geographia na srednovekovnata balgarska darjava. T. 1. Sofia: BAN, 1978.]

Момчилов, Д. 2007 – Д. Момчилов. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Варна: Зограф, 2007. [D. Momchilov. Kultura i politika na Parvoto balgarsko carstvo v Severoiztochna Trakija. Varna: Zograf, 2007.]

Мутафчиев, П. 1943 – П. Мутафчиев. История на българския народ. Т. 1. София, 1943. [P. Mutafchiev. Istorija na balgarskija narod. T. 1. Sofia, 1943.]

Радева, М. 1986 – М. Радева. Средновековна керамика от Сливен. – ИМЮИВ, IX, 1986, 67–78. [M. Radeva. Srednovekovna keramika ot Sliven. – IMYUIB, IX, 1986, 67–78.]

Рашев, Р. 1993 – Р. Рашев. Поселищният живот в Северна Тракия през Ранното средновековие. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София-Сливен: Бумеранг-прес, 1993, 101–105. [R. Rashev. Poselishtnijat život v Severna Trakija prez Rannoto srednovekovie. – In: Severoiztochna Trakija i Vizantija prez IV–XIV v. Sofia-Sliven: Bumerang-pres, 1993, 101–105.]

Рашев, Р. 2008 – Р. Рашев. Българската езическа култура VII–IX век. София: Брифон, 2008. [R. Rashev. Balgarskata ezicheska kultura VII–IX vek. Sofia: Brifon, 2008.]

Станев, К. 2012 – К. Станев. Тракия през ранното средновековие. В. Търново: Фабер, 2012. [K. Stanev. Trakija prez rannoto srednovekovie. V. Tarnovo: Faber, 2012.]

Станилов, С. 1991 – Ст. Станилов. Паметници на металопластиката от VIII–IX в. в България. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. София: Аргес, 1991, 185–186. [St. Stanilov. Pаметници na metaloplastikata ot VIII–IX v. v Balgaria. – In: Problemi na prabalgarskata istorija i kultura, 2. Sofia: Arges, 1991, 185–186.]

Тотев, Б. 2012 – Б. Тотев. Аристократичният прабългарски колан. (Проект за дисертация за научна и образователна степен „Доктор“). В. Търново, 2012, 40–42. [B. Totev. Aristokratichnijat prabalgarski kolan. (Projekt za disertacija za nauchna i obrazovatelna stepen „Doktor“). V. Tarnovo, 2012, 40–42.]

Тотев, Б., Пелевина, О. 2010 – Б. Тотев, О. Пелевина. „Находките“ от Велино и Златари и аристократичните гарнитури на дунавските българи. – Археология, LI, 2010, 3–4, 58–78. [B. Totev, O. Pelevina. “Nahodkite” ot Velino i Zlatari i aristokratichnite garnituri na dunavskite balgari. – Arheologia, LI, 2010, 3–4, 58–78.]

Тотев, Б., Пелевина, О. 2011 – Б. Тотев, О. Пелевина. Съкровището от Врап и елитарната култура на дунавските българи. – Археология, LII, 2011, 32–53. [B. Totev, O. Pelevina. Sakrovishteto ot Vrap i elitarnata kultura na dunavskite balgari. – Arheologia, LII, 2011, 32–53.]

Цанкова-Петкова, Г. 1960 – Г. Цанкова-Петкова. О территории болгарского государства в VII–IX в. – В: Византийский временник, Т. 17, 1960, 124–143. [G. Cankova-Petkova. O territorii bolgarskogo gosudarstva v VII–IX v. – In: Vizantijskij vremennik, T. 17, 1960, 124–143.]

Цветков, Б. 2002 – Б. Цветков. Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието IX–XVII век. София, 2002. [B. Cvetkov. Selishtnata mreža v dolinata na Sredna Struma prez Srednovekovieto IX–XVII. Sofia, 2002.]

Чангова, Й. 1992 – Й. Чангова. Перник, 3. София: БАН, 1992. [J. Changova. Pernik, 3. Sofia: BAN, 1992.]

Шейлева, Г. 1994 – Г. Шейлева. Балзена ли е крепостта край Главан. – В: “Марица-изток“. Археологически проучвания, 2. София, 1994, 227–234. [G. Sheyleva. Balzena li e krepostta kraj Glavan. – In: “Maritsa-iztok”. Arheologicheski prouchvanija, 2. Sofia, 1994, 227–234.]

Шейлева, Г. 1995 – Г. Шейлева. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989–1994 година. – В: “Марица-изток“. Археологически проучвания, 3. Раднево, 1995, 243–287. [G. Sheyleva. Razkopki na srednovekovno selishte, krepost i nekropoli kraj s. Iskritsa, prez 1989–1994 godina. – “Maritsa-iztok”. Arheologicheski prouchvanija, 3. Radnevo, 1995, 243–287.]

Шейлева, Г. 1997 – Г. Шейлева. Заселване на славяните в Родопската област (по археологически данни). – В: Проблемы славянской археологии. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии, 1. Москва, 1997, 198–200. [G. Sheyleva. Zaselvane na slavjanite v Rodopskata oblast. – In: Problemy slavjanskoj arheologii. Trudy VI Mejdunarodnogo Kongressa slavjanskoj arheologii, 1. Moskva, 1997, 198–200.]

Шейлева, Г. 2009 – Г. Шейлева. Късноантичната крепост край с. Главан, Гълъбовско. – В: Пътуванията в средновековна България, 1. В. Търново: Абагар, 2009, 176–184. [G. Sheyleva. Kasnoantichnata krepost kraj s. Glavan. – In: Patuvaniyata v srednovekovna Balgaria, 1. V. Tarnovo: Abagar, 2009, 176–184.]

Шкорпил, В., Шкорпил, К. 1885 – В. Шкорпил, К. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия. Пловдив, 1885. [V. Shkorpil, K. Shkorpil. Njakoi belejki varhu arheologicheskite izsledvanija v Trakia. Plovdiv, 1885.]

Щерева, И., Вачева, К., Владимирова-Аладжова, Д. 2001 – И. Щерева, К. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова. Туида–Сливен, 1. Разкопки и проучвания, XXVIII. София: ГАЛ-ИКО, 2001. [I. Shtereva, K. Vacheva, D. Vladimirova-Aladjova. Tuida – Sliven, 1. Razkopki i prouchvanija, XXVIII. Sofia: GAL-IKO, 2001.]

Юркова, Й. 1983 – Й. Юркова. Нумизматични и сфрагистични паметници. Перник, 2. София: БАН, 1983, 120–170. [J. Yurukova. Numizmatichni i sfragistichni pametnici. Pernik, 2. Sofia: BAN, 1983, 120–170.]

Borisov, B. 2001 – B. Borisov. Settlements of Northeast Thrace: 11th–12th Centuries. – *Archaeologia Bulgarica*, 2. 2001, 77–92.

Soustal, P. 1991 – P. Soustal. *Tabula Imperii Byzantini*. Band 6. Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos). Wien, 1991.